

TARİHİ KÜLTÜREL SÜREÇ İÇİNDE DİL-KİMLİK VE TÜRK DAMGALARI

MUSTAFA AKSOY*

Damga Kavramı ve Damgaların Genel Anlamı

Damgalar, bir dilin alfabeleri ve aynı zamanda ait oldukları sosyal grupların kendileri için tarihe miras bıraktığı ilk anlatı metinleri biçiminde tanımlanabilirler. Bu sebeple damgalar, sosyo-kültürel araştırmalarda başvurulması gereken öncelikli vesikalardır.

Tabiat bilimlerinde olayları ve nesnelere bakma eylemi, bazen araçların ve özel bilgilerin varlığını zaruri kılar. *İnsan ve kültür* bilimlerinde ise, insanlar her baktıklarını bilmiş, dahası anlamış sanırlar. Oysa durum hiç de sanıldığı gibi değildir; zira her görülenin bütünüyle anlaşılması mümkün olmamaktadır. Örneğin, insanların kullandıkları "semboller, kolektif amaçları ve değer biçimleri belirtmeleri sebebiyle, düşüncenin kişisel olmayan ve emir kipli (imperative) belirleyicileridirler"¹. Bu durumda sembol, ferdi olmanın ötesinde sosyal bir hizmet de görür.

Sosyo-kültürel bir değeri anlamak; araç kullanmaktan öte, derin bir *sezgi* gücünü, *empati* (duyudaşlık) kurabilme becerisini ve uygun yöntemlerin kullanılmasını zorunlu kılar. Mesela, bir kültür unsuru sadece tarih, antropoloji, halk bilimi, sosyoloji ve benzeri bilim dallarından biri esas alınarak yeterince anlaşılabilir; çünkü kültür unsurları tarihî süreç için-

de sosyal ve fiziki coğrafyada oluşur ve değişir. Bu süreçte onları etkileyen amiller daima birden daha fazladır. Dolayısıyla, sosyo-kültürel olaylar zannedildiğinin aksine en zor anlaşılabilir olguların başında gelir.

Damgaların kullanımı açısından bakıldığında, halı ve kilim yapımı/dokuması, ilk bakışta belki düşünüleceği gibi basit bir sosyal faaliyet değildir. Bunlar, bir sosyal grubun veya bir milletin sosyal tarihini açıklayabilme gücüne sahip bilgiler ve deneyimlerin yanı sıra, duygu ve düşüncelerin ifadesini, bireylerin ve sosyal grupların estetik/beğeni algılamasını bünyelerinde taşırlar. Dolayısıyla, damgalar, birer sanat eseri olmaktan öte, her biri bir duygunun, bir sosyo-kültürel hayatın/hayatların, başka bir ifadeyle, sosyal yapıların dile getirildiği yazılı anlatı metinleri, yazılı tarih vesikalari kıymetindedir. Bu belgeler resmi kurumlar tarafından değil, bizzat halk tarafından meydana getirildiği için de, bu tür metinler, halkın en sade duygu ve düşüncelerini ifade ederler. Dolayısıyla, tarih yazıcılarının, sanatla ilgilenenlerin ve sosyo-kültürel kavramlar hakkında çalışanların, etnografya eserlerindeki damgaları dikkate almamaları düşünülemez.

Türkiye'de halı, kilim konusunda yazılan eserlerde *damga* kavramı yerine *sembol*, özellikle de *motif* kavramı kullanılmıştır. Türk Dil Kurumu tarafından bu

	Yenisey	Orkhon	Hungarian	Bulgarian	Chuvash
1	2 3 X	3	4 4	N	2 2 1 3 2 2
2	J 3 9	3 3	- X)	X) (
3	Y 4 1 1	3 3	↑	↑	> < √
4	3 3 3	3 3	↑	+ X	H
5	X) X 4 4	3 3	+ X	Λ Λ Λ Λ	3 3 3 1 1
6	3 3 3 3	3 3	3	Y	3 3 3
7	> 3 3	3 3	3	3 3	3 3 3
8	I	I	3	3 3	3 3 3
9	N H 1	N	3 3	3 3	3 3 3
10	3 3	3 3	X X	Δ	+ X
11	3 3	3 3	1 1 1	3 3	3 3 3
12	3 3 3	3 3	1 1	3 3	3 3 3
13	3 3 3 3	3 3	1 1	3 3	3 3 3
14	3 3 3	3 3	Z Z 3	3 3	3 3 3
15	E	3 3	3 3	3 3	3 3 3
16	3 3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
17	3 3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
18	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
19	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
20	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
21	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
22	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
23	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
24	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
25	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
26	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
27	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
28	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
29	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
30	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
31	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
32	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
33	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
34	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
35	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
36	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
37	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3
38	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3 3

Eski Türk alfabelerindeki harfler. Bu harflerin birçoğu önce damga olarak kullanılmış, sonra da birçok etnografya eserini süslemiştir. Bkz. www.mustafaaksoy.com

kavramlar şöyle tanımlanmıştır: *Motif*, Fransızca bir kelime olup “yan yana gelerek bir bezeme işini oluşturan ve kendi başlarına birer birlik olan öğelerden her biri” diye tanımlanır. *Sembol*, *simge* demektir; *simge* ise, dilimizde “duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne veya işaret; remiz, rumuz, timsal, sembol” biçiminde açıklanır².

Bizim çalışmalarımızda sürekli kullandığımız *damga* adı ve terimi ise, *motif* ve *sembolden* daha farklı bir anlamı ifade eder³. Damgaların hepsi olmasa da, önemli bir kısmı mühür, bir boyun/aşiretin bayrağı veya bir ailenin eşyalarını ya da hayvanlarını başka ailelerin eşya ve hayvanlarından ayırmak için kullanılmıştır. Günümüzde de bu tür damgalar hâlâ bazı aileler tarafından kullanılmaktadır. Kadırlı'nın köylerindeki bazı ailelerin hayvanlarında birbirinden farklı damgaları kullandığını çocukluğumdan hatırlıyorum. Eski Türk yazıtlarından, Türklerin atları damgaladığını *yerdeki tamûalığı yılki buñsız erti (yerdeki*

damgalı yılki sayısız idi)⁴ ifadesinden öğreniyoruz. Servet Somuncuoğlu'da Moğolistan'daki atlar üzerinde damgalar tespit etmiştir⁵. Aynı âdet özel mülkiyet damgası olarak günümüzde de devam etmektedir.

Saha araştırması yaptığım Türk coğrafyasında (Kosova Türkleri, Türkmenistan, Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Altaylıklar, Tuva, Hakas ve benzerleri gibi.) hayvan sahiplerinin hayvanlarını öbür ailelerin havanlarından ayırt etmek için tarihin derinliklerinden gelen, ata mirası damgaları kullandıklarını tespit etmişim. Ayrıca, Tokat'ta, evlerde yapılan ananevi Tokat kumaşlarına, düz bezler üzerine, el aletleriyle çeşitli damgalar basılarak kullanılmaya hazır bezler ve giysiler yapılmaktadır. Türkistan'da da aynı anlayışla dokumaların yapıldığını Türkmenistan'daki kazılarda bulunan ve yapılış tarihi Milattan öncelere dayandığı kabul edilen bir damgadan da öğreniyoruz.

“*Drevnetyurkskiy Slovar*” adlı esere göre eski Türkler, “damga-tamga”yı, özel mülkiyet işaretinden başka ayrıca, bir şeyin üzerine basılan işaret, iz koymaya yarayan alet; mühür ve böyle bir aletle konulmuş belirti, işaret, yazı; nişan anlamlarında kullanılmıştır⁶. Kül Tigin kitabesinde, Turfan'da bulunan Uyğurca metinlerde, *Dîvânu Lugâti't-Türk'te*⁷, *Kutadgu Bilig'de*⁸ damga-tamga'nın günümüzdeki anlamıyla mühür-damga şeklinde kullanıldığına dair açık ifadeler de mevcuttur. Söz konusu eserlerde kaydedildiğine göre “damga-tamga”dan *tamyaçi* (tamğaçi, damgacı), *tamyaala* (tamğala, damgala), *tamya ur* (tamğa ur, damga vur) gibi terimler⁹ de türemiştir.

Damga kelimesi Altın Orda devrinde (13–15. yy.larda) Türklerden Ruslara geçmiş olup, bugün Rusya'da gümrüğe giren malların üzerine vurulan damga için alınan gümrük vergisini ifade etmek için kullanılan kelime damgadan türemiştir¹⁰. Altın Orda ve Rusya hakkında yapılan bir çalışmada da “tamga” için “tüccarlardan alınan bu gümrük vergisi, en fazla gelir getiren vergilerin başında gelmektedir... Bu vergi Rus knezliklerinde Altın Orda'nın hâkimiyeti ile birlikte toplanmaya başlanmıştır... Kroniklerden başka yarlıklarda¹¹ da tamga vergisine rastlanmaktadır¹² denmiştir. “Nitekim Altın Orda Devleti'nin hazinesine en fazla gelir getiren vergi, tüccarlardan alınan tamga vergisi olmuştur¹³. Timurlenk hakkında yapılan bir çalışmada da “tamga”; “*merkezi hükümet makamları arasında en önemlisi, hükümdara çok yakın olan mühürdardı. Timur döneminde bu makam Farsça adıyla anılır, Türkçe'de geleneksel olarak kullanılan tamgaç adı ise gümrük vergisi (tamga) toplayanlara verilir oldu*”¹⁴ diye kullanılmıştır.

Asya Türkleri hakkındaki bazı sözlüklerde ise

tamga, şu anlamlarında kullanılmıştır:

“Tamga”: “Damga, mühür”; “Tamha”: “Damga, mühür”¹⁵.

“Tamga”: “Damga, işaret, arma”¹⁶; “Tamga sal”: “Damga vurmak, işaret koymak”¹⁷.

“Tamga”: “Damga, mühür”; “Tamgalama: Damgalamak, mühürlemek, iz bırakmak, imzalamak”¹⁸.

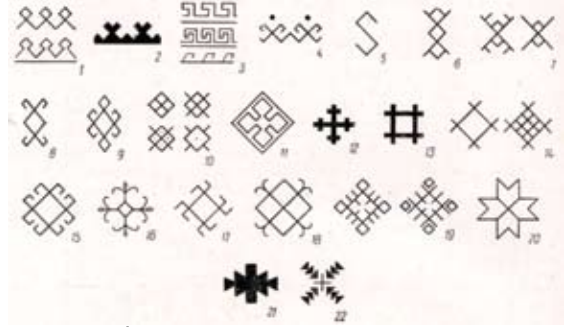
Rusya’da ilk olarak 13. yy.da teşekkül ettiği bilinen ve günümüzde de aynı şekilde kullanılmakta olan gümrük anlamındaki *tamojnya*, gümrük memuru anlamına gelen *tamojennik* ve gümrüğün sıfat biçimi olan *tamojenny* kelimeleri eski Türkçe *tamga*-dan¹⁹ gelmektedir.

Türklerde, *damga-tamga* kavramı sembolder çok farkı olarak önce boyların *işareti*, *soyut kimliği*, *mührü*; daha sonra da her ailenin damgası, soyut kimliği, mührü olarak kullanılmış²⁰ ve öyle kabul edilmiştir. Zamanla Türk boylarının ve ailelerinin büyümesi ve farklı sosyal coğrafyalara dağılmasıyla damgaların bir kısmı unutulmuş; ancak belli başlı olanları Türklerin çeşitli etnografya eserlerinde varlıklarını devam ettirerek günümüze kadar gelebilmiştir.

“İnsanın, öteki soydaşlarıyla anlaşmak üzere çizdiği çeşitli işaretler tarih öncesi çağlarda görülmeğe başlar. Bu anlaşmanın en eski biçimi, bilinen anlamdaki yazı değil fakat çizgi resimlerdir. Son derece basitleştirilmiş bu işaretler, sonunda harf yazısına yani alfabeye dönüşecektir”²¹. Türklerin bugün ya da tarihte kullandığı damgaların önemli bir kısmı bugünkü anlamda harflere bağlı yazının olmadığı zamanlara dayanmakta olup, o günden bugüne kadar çeşitli Türk grupları tarafından kullanılmış ve kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu damgaların bazıları Türklerin ilk alfabesinin bazı harflerini meydana getirmiştir; ancak alfabeye dönüşen işaret ve damgalarda önemli ölçüde anlam daralmasının meydana gelmiş olması da tabii bir durumdur; çünkü bir damga veya işaret bir konuyu anlatırken, bir harf, bir sesi yani tek bir şeyi ifade eder.

Bazı damgaları *işaret* olarak ifade etmek mümkün olsa da, yukarıda verdiğim bilgilerden de anlaşılacağı gibi, *damga* ve *işaret* birbirinden farklıdır. Mesela her damga bir işarettir, ama her işaret damga değildir.

Dolayısıyla bu çalışmada damga kavramı yukarıda açıklandığı gibi tarihi anlamında yani mühür, aile veya boyların özel imzası, işareti; işaret ise belirti, iz, gösterge, sembolik biçim, nişan vb anlamında kullanılmıştır. Bu tercihimiz, ilmî tutumun, tarihin getirdiği zorunluluk ve sorumluluktan kaynaklanmıştır.

1963 tarihli İvanon’un eserinden, Sibirya’da yaşayan Türklere derlenmiş damgalardan bir görüntü

Gösterge Dili Olarak Damgalar

Burada dil teorilerini ve dilbilimcilerin dil hakkındaki fikirlerini tartışacak değilim. Zaten bu çalışmanın asıl konusu da dil değildir. Ancak, burada şunu belirtmeliyim ki, dilbilimciler genelde dilin, Achard’ın da ifade ettiği gibi “duyma ve ses üzerine kurulu”²² olduğunu kabul etmektedirler. Böyle bir anlayışı Türkiye’deki dilcilerin hemen hepsinde görmek mümkündür. Örneğin, Karaağaç dil için “...seslerden örülü ortak öğretilmeler toplamıdır”²³ der. Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi dilbilimciler dili, seslerden ve sese bağlı olarak meydana gelen yazıdan, yani ses imlerinden meydana gelen bir iletişim aracı olarak değerlendirmektedir. Bu sebeple dil anlayışına farklı bir bakış açısı getirir düşüncesiyle, “dilin sesli ve yazılı olmayan **bir cephesinin de bulunduğu**” düşüncesinden hareketle, damgalar ile dil arasındaki ilişkiye dikkat çekmeye çalışacağım.

Damgalar ile dil arası ilişki konusunda söze Achard ile başlamak istiyorum. Achard diyor ki: “Dil, dilbilimciler tarafından dış yüzüyle ele alınır. Böylece diller toplumbilimin konusu olarak kalır”²⁴. Böylece Achard, dilin bireyi kuşatan sosyal yapısına burada vurgu yapar. Böyle olmakla beraber, Karaağaç dili, seslerle ilgili olarak açıklamanın ötesinde, K. Vossler ve L. Bloomfield’den yararlanarak, “Türklerin de insan varlıklarının veya Türk kimliklerinin ancak Türkçede yaşayabildiği açıktır; kısaca, Türklerin anayurdu Türkçedir”²⁵ diye bir açıklama ortaya getirir ve dil ile millet arasında olmazsa olmaz bir bağ olduğunu ifade eder. Şüphesiz dil ile millet veya sosyal gruplar arasında bir ilişki vardır; ancak, bu ilişki o sosyal gruplar için bir olmazsa olmaz kuralı değildir. Örneğin, “Fishman farklı dillerin farklı toplumlara ait olduğu görüşünü eleştirmektedir”²⁶.

Perrot’a göre bir dil birçok millet tarafından kullanılabilmesi gibi bir milletin de birden fazla dili kullanması mümkün olabilmektedir. Örneğin, Uzak Doğu’da Çince ile İngilizcenin, İngilizce ile Malezya dilinin; Afrika’da Fransızca, İspanyolca ve benzerlerinin etkisiyle *karma diller* (pidgin)’in meydana

Kırım'da damgaların taşlar üzerinde görünümleri.

Osman Akçokraklı'nın 1926'da Kırım'da Yayımlanan Eserinden Bazı Damgalar

geldiği, dil çalışmalarında tespit edilmiştir²⁷. Achard, bu konuda "16. yüzyılda Fransa'da "dil", edebi dil anlamına gelmekteydi (güncel kullanımlar alanın dışındaydı) ve Fransızca; Latince ve Yunancadan "aşılacak" bir kültür dili haline gelmekteydi. 17. yüzyılda, toplum dili ile merkezin dışındaki yerlerde konuşulan lehçeler, argolar ya da teknik diller arasında bir ayırım yapılması gerektiği kaygısı yaşandı. 18. yüzyılda ise dil, millete atfedildi"²⁸ diyerek dil ile millet ve sosyal yapı arasındaki ilişkinin seyrine dikkat çeker.

Dil bilimin kurucusu olan Saussure, dil ile millet arasındaki ilişkiyle dillerin değişmesi konularında şunları söyler: "Ülke ele geçirmenin bir türü olan sömürgecilik, bir dili değişik çevrelere götürür, böylece söz konusu dilde değişimler olur. Bu konuda her türden olgu kanıt olarak gösterilebilir: Örneğin, Norveç siyasal bakımdan Danimarka'yla birleşince Danca'yı benimsemiştir... Dil ortaklığına bakarak kan birliği bulunduğu sonucuna varılabileceğini, bir dil ailesinin insanbilimsel bir aileyle denk düşüğünü sanmak yanlış olur. Böylece, kan birliğiyle dil ortaklığı arasında hiçbir zorunlu ilişkinin bulunmadığı anlaşılıyor. Bunlardan birinin bulunduğu yerde öbürünün de bulunduğu sonucuna varılamaz"²⁹. Bu açıklamaları yapan Saussure, "Almanca konuşanların aynı irki özellikleri taşımadığı bir gerçektir"³⁰ der. Bu sebeple ana dili, genelde milli dil ile eş anlamlı kullanılsa da aslında ana dili, içinde bulunulan çevrenin dilidir. Mesela

Türkçe konuşan bir ailenin çocuğu küçük yaşta bir Çinli aileye verilirse, o çocuğun konuştuğu ana dili Çince olacaktır.

Saussure, dil ile belli bir sosyal grup arasındaki ilişki konusunda "ırk birliği, tek başına, dil ortaklığının ancak ikincil ve hiç de zorunluluk taşımayan bir etkeni olabilir; ama çok daha önemli bir birlik vardır ve esas nitelikli birlik de budur: Toplumsal bağın oluşturduğu birlik. Ekin birliği diyeceğiz biz buna"³¹ diyerek millet veya sosyal gruplar için kültür birliğine ve kültürün önemine vurgu yapar. Dil sınıflamalarına da karşı çıkan Saussure, şöyle der: "Bir dil ailesinin hangi türe bağlandığını sormak; dillerin evrim geçirdiğini unutmak, üstü örtülü bir biçimde, evrimde bir değişmezlik ögesinin bulunduğunu belirtmek demektir. Hiçbir sınır tanımayan bir eyleme neye dayanılarak sınır çizilebilir"³²?

Dil konusunda yapılan uluslararası araştırmalar, anlaşmalar ile sözleşmeler de, aynı dili konuşanların her zaman bir etnik grubu veya milleti ifade etmeyebileceğini ortaya koymuştur. Örneğin, İngilizce konuşan Avustralyalılar, Kanadalılar, Amerikalılar, kendilerini İngiliz; Fransızca konuşan Kanada'daki Quebeciler kendilerini Fransız; Almanca konuşan Avusturyalılar da kendilerini Alman kabul etmezler. Orta ve Güney Amerika'da da konuşulan dil İspanyolca ve Portekizcedir; böyle olmakla beraber, o devletler ve milletler ne Portekiz, ne de İspanyol devletinden ve milletinden değillerdir. Ayrıca, Tacar'a göre dünyada 1995 yılı itibarıyla, 197 devlet olduğu halde, 6000'den fazla dil konuşulmakta ve bunlardan ancak yüzde 2'si devlet dili olarak kabul edilmektedir. Örneğin, İngilizce 56, Fransızca 36, Arapça 22, İspanyolca 21, Portekizce 7, Almanca 5, Çince 3 ülkenin resmî dilidir. Çin'de ise, 24 Çinli ve 55 Çinli olmayan etnik grup olup, ülkede 140 dil kullanılmaktadır³³. Dil ile millet ve devlet arasındaki ilişki konusunda Achard şu örneği verir: "Fransızca ve İtalyanca ayrı dillerdir³⁴; Suriye ve Fas'ta ise aynı dil; yani Arapça konuşulur; ancak, Suriye'de konuşulan Arapçayla Fas'ta konuşulan Arapça arasında, neredeyse İtalyanca ve Fransızca arasında olduğu kadar fark vardır"³⁵.

Dil kavramına sosyoloji, özellikle de, kültür sosyolojisi açısından yaklaştığımızda dilin sosyal yönü ortaya çıkar. Dil, ilk bakıldığında bireye ait bir eylemdir ve bireyle ilgilidir; ancak, birey, bir grubun üyesi bulunduğu ve onunla var olduğu için, dil, aynı zamanda sosyal bir eylemdir. Mills bu hususu : "...Dilin anlamı, vazettiği ortak sosyal davranıştır. Semboller, sosyal davranışın 'yönlendirici eksenleri'dir. Ayrıca onlar, insan zihniyetinin zorunlu koşuludurlar"³⁶ biçiminde ifade eder.

Kars'daki Bir Kilim ile Buhara'daki Bir Halı Üzerinde Tespit Ettiğim Damgalar (www.mustafaaksoy.com)

Dilde ifadesini bulan her şey bireyin öğrendikleri ve yorumladıklarıdır. Dolayısıyla birey, öğrenmeyi ve yorumlamayı var olduğu gruptan elde ettiği kazanımlarla dile getirir ve onları anlamlandırır. Aynı kelimeler, aynı sesler kullanılsa da, onlara verilen anlamlar farklı olacaktır. Örneğin, insan kavramına verilen anlam, grupların dinî ve tarihî anlayışlarıyla yakından ilgilidir. Bu sebeple tasavvuf inancına bağlı olan bireylerin söz ile ifade ettiği ya da zihninde canlandırdığı insan, akılcılığa bağlı olan insanların ifade ettiği ya da zihninde canlandırdığı insan, aynı insan değildir.

Burke'nin tarihçiler için söylediği şu sözler önemlidir: "*Tarihçiler, imgelerden yararlandıklarında bile, bunları kitaplarında yorumsuz bir şekilde kullanır ve tasvirlerine sadece birer resim olarak yaklaşır. İmgenin metin içinde ele alındığı durumlarda, bu kanıtlar yeni yanıtlar sunmak veya yeni sorular yöneltmekten ziyade, yazarın başka yolla zaten varmış olduğu çıkarımları göstermek amacıyla kullanılır*"³⁷. Burke'nin tarihçiler için ifade ettiği bu görüşler, aslında sosyal bilimlerde hâkim olan genel anlayıştır. Bu bağlamda sanat tarihçilerinin dahi etnografya eserlerinden yeterince faydalandığını söylemek mümkün değildir. Oysa "...bunların incelenmesi, 'kısaca insan'ı, tarihin koşullarıyla henüz uyuşmamış olanı

anlamamıza olanak vermektedir. Her tarihsel varlık, tarih öncesi insanlığın büyük bir parçasını kendinde taşır"³⁸. Aynı anlayışı, eleştirmen Bann, "...bir imgeyle karşı karşıya geldiğimizde tarih ile karşı karşıya geliriz"³⁹ diyerek ifade eder.

Düşüncelerin, tecrübelerin, yaşama tarzının, yani sosyo-kültürel verasetin genç nesillere aktarılması, bilhassa usta-çırak ilişkisi ile mümkün olmaktadır. İçtimai topluluk, yeni veya genç bireyleri şekillendirmektedir. Bir anlamda gösterilen davranışların mantığını-gramerini yeni katılanlara yaşatarak öğretmektedir. Bu nedenle varılan sonuçlar şu şekilde ifade ediliyor: "Dil; mekânları, insanları, öbür nesneleri, olayları ve hatta düşüncelerle duyguları betimlemek için özel olarak kurgulanmış bir araçtır"⁴⁰. İşaret dili ise, ABC'nin bir başka tarzı olup, ABC'den önce gelir. İşaret dili, esasen insan tasavvurlarının işaretlerle, sembollerle damgalarla ifade edilmesi anlamına gelir. Arat da bu bağlamda "Cassirer'e göre sanat, sembolik bir dil olarak tanımlanabilir"⁴¹der.

Sanat ile dil veya sanat tarihinin yazılması ile dil arasındaki ilişki konusunda sanat tarihçisi Mülayim şunları söylüyor: "*Öncelikle yazı geleneğinin bulunmadığı veya az olduğu yöre ve dönemlerin sanatının kavranmasında sanat tarihine büyük destek sağlayan etnografya malzemeleri, bu iş için ayrılmış mü-*

Hakkari ve Tuva-Kızıl'da Tespit Ettiğim İki Etnografya Eserindeki Damgalar (www.mustafaaksoy.com)

zelerde korunmaktadır⁴². Öbür yandan dil, tarih ve şekiller arasında da bir ilişki kuran Mülayim, “bazı şekillerin uğurlu, bazılarının da uğursuz sayıldığını” belirterek şekilleri “kaybolmuş bir dilin izleri”⁴³ olarak ifade eder. Karaağaç da, dil ve yazı kaynağı ilişkisi bağlamında : “Seslerden doğan sözler dili meydana getirdiği gibi, resim halindeki işaretler, onların soyutlaşmasından doğan şemalar da yazıyı meydana getirir”⁴⁴ der. Ses ile yazı arasındaki ilişkinin yapısını irdelemek ayrı bir çalışma gerektirdiği için, burada sadece şunu ifade etmekle yetineceğim: Ses ile yazı arasında çok yakın bir ilişki olsa da, aynı sesi çıkaran sosyal grupların aynı yazıyı kullandığını söylemek her zaman mümkün değildir.

Halı, kilim, mimari yapı, anıtlar ve mezarlar gibi etnografya eserleri üzerindeki damgalar veya süslemeler hakkında çok çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu eserlerin yazarlarınca sembol veya motif olarak ifade edilenlerle ilgili ortaya konan anlamların adeta değişmez doğrular olarak kabul edildiği görülmektedir⁴⁵; fakat bu konuda karşılaştırmalı çalışmalar yapmadan o ifadeleri olduğu gibi kabul etmek, sonu belli olmayan bir yola girmekten başka bir şey değildir, bir başka deyişle varmak istediğimiz gerçekler meçhulleşir. Dolayısıyla, “tarihsel boyutta yer almış olan

formlar seti, sonuçta iletişim sisteminin kodlarından oluşur. Her motif, bir dilin hecesi gibidir”⁴⁶. Bu sebeple, tarihî özelliği olan damgaların anlamlandırılması bazen çok zor, bazen de imkânsızdır; çünkü onların hangi kaygılarla, ne zaman meydana geldiği, neyi temsil ettiği ve nasıl tanımlandıklarıyla ilgili bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Dolayısıyla, görüldüklerinden çok daha zengin ifadeleri dile getiren işaret dilinin unsurlarına herkes farklı anlamlar yükleyebilir ve onları herkes kendince yorumlayabilir. Mesela, Burke, çeşitli araştırmacılara yaptığı atıftan hareketle, “kiliselere resimler kitaptan okuyamayanlar duvarlara bakarak okuyabilsinler diye konur”⁴⁷ der. Ayrıca Burke, “...Tarihçiler sadece metinleri okumak zorunda kalsalardı, teknoloji tarihi pek yoksul kalırdı. Örneğin Çin’de, Mısır’da ve Yunanistan’da, milattan binlerce yıl önce kullanılmış olan arabalar, günümüze ulaşmış modeller ve mezar resimleri sayesinde yeniden kurgulanabiliyor”⁴⁸ diyerek, sanatın şekle/biçime dönük yönüne vurgu yapar.

Kısaca ifade etmek gerekir ise, dil, ses, işaret, yazı gibi değişik biçimleriyle, kendi iç mantığı ve tutarlılığı geniş kitlelerle paylaşılmış bir iletişim aracıdır. Ancak, “dil sadece genlere bağlı bir öge olamaz; çünkü kültürle yoğun bir bağı vardır. Pek çok insani

özelliğ, varlığını, sadece genetik kodlara değil, bir parçası olduğu toplumsal kültüre de borçludur"⁴⁹. Bu sebeple dil, sosyolojik, psikolojik ve biyolojik bir özellik taşıyor.

Dil, bir başka deyiş ile: "insanların aralarında haberleşmelerini, duygu ve düşüncelerini, arzularını, isteklerini, birtakım olayları çeşitli mesajlarla birbirlerine nakletmelerini temin eden her çeşit işaretler topluluğuna verilen isimdir"⁵⁰ diye tanımlanabilir. Örneğin, trafikteki kırmızı, sarı ve yeşil renkler işaret dilinin alfabesidir. Etnografya eserlerindeki damgalar da işaret dilinin alfabeleridir; yani, etnografya eserleri, işaret diliyle yazılmış belgelerdir. Yukarıda da ifade ettiğim gibi, bu belgeler halkların en yalın duygularının ifade edildiği somut göstergelerdir. Dolayısıyla, sosyal grupların kullandığı "işaret dilleri daha doğal dillerdir"⁵¹. Başka tabirle damgalar sosyal grupların en yalın dilleridir. Bu sebeple, damgalarla yazılan belgelerin okunması, tarihî gerçeklerin daha sağlıklı anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Nasıl ki biyolojide DNA'lar yolu ile bir veraset varsa, sosyo-kültürel hayatın DNA'ları da damgalardır ve bunlar bizim ile hep vardır. Bunları en sade şekilde sosyal bir grubun inşa ettiği etnografik eserlerde görmek mümkündür. Halkın kullandığı bu damgalar, adeta sosyal grupların tarihini taşıyan şifreleri niteliğindedir ve günlük hayatta konuşulan dilden bağımsızdır. Bu dil, damgalara dayalı ayrı bir anlatım dili ve ayrı bir iletişim aracıdır. Hatta damgaların dili, ABC ile ilgili olan (yazıyla ilgili) dilden her zaman önce gelir. Örneğin, çocuklar, önce ses çıkarır, ses çıkarmayı öğrenir. Ardından el ve yüz mimikleri ve hareketleri devreye girer. En sonunda ise, çocuk yazıyı, yani seslerin imlerini veya damgalarını öğrenmeye başlar.

Sosyo-kültürel olaylar zannedilenin aksine, en zor anlaşılabilir olguların başında gelir. Bu sebeple, damgaların kullanılması, basit bir sosyal faaliyet olmayıp sosyal grubun veya bir milletin sosyal tarihinin bireyleri tarafından ifade edilmesinin bir sonucudur. Çünkü "motif, figür, sembol ve şekillerin tarihin belirli bir noktasındaki zihniyet ve tutumların ürünleri oldukları açıktır"⁵². Öte yandan Poloma'ya ve sembolik etkileşimcilere göre sosyal gruplar, "sembolik etkileşimler" sonucu meydana gelir⁵³. Dolayısıyla, tarih yazıcıları ve sosyo-kültürel kavramlar hakkında çalışanlar, öncelikle sosyal grupların kullandıkları semboller-damgaları ve onların anlamalarını dikkate almak zorundadırlar.

Yazının, görüntünün yanında aynı zamanda bir sesle ilgisi vardır. Örneğin, Sümerce, Akadca, Latince ve Hititçe gibi diller, bugün ses olarak yok olmuş veya günlük kullanımın dışında kalmıştır. Ancak, bu

sesleri kullanan insanların varisleri günümüzde başka sesler kullanarak yaşamaya devam etmektedirler. Latince günlük konuşmadan yok olurken, yerini yine kendi varlığına dayalı Fransızca, İngilizce, İspanyolca, Portekizce, Almanca ve benzerleri almıştır. Öbür yandan, sesle ilgili dil genelde şahsidir; yani bireyin var olduğu ortamda şahsen kazandığı bir beceridir. Bireyin içinde yaşadığı ortamın değişmesiyle ses de değişir.

Damga dili ise, kültür ve geleneğe hastır; hatta bugün bu damgaların yenileri üretilmiş biçimleri bakımından birçoğu milletler arası özellik taşıyor. Örneğin, trafik, sağlık, tehlike, askeri gibi damgalar/işaretler dünyanın her yerinde genelde aynıdır. İşaret dili olarak kullanılmış olan ve kullanılan Türk damgalarının Türk kültür coğrafyasının her yerinde aynı şekilde veya zamanla oluşan bazı değişikliklerle -sanki yeni bir görünüm olarak- kullanılmaya devam ettiği görülmektedir; yani Yakutistan'dan Kosova'ya kadar olan Türk kültür coğrafyasındaki işaret dili olarak ifade ettiğimiz damgalar aynıdır. Aynı kaynaktan hareketle birçok damga meydana getirilmiştir ve bunun teşekkülünde Türk damgalarının simetrik ve ikili, hatta üçlü⁵⁴ özelliğinin bulunması birinci derecede etkili olmuştur.

- * Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi
- 1 MILLS C. Wright, *Bilgi Sosyolojisi ve Bilgi Sosyolojisi Üzerine* (Derleyen ve Çev. V. S. Öğütle), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 25.
 - 2 Türk Dil Kurumu: www.tdk.gov.tr
 - 3 Bu eserde bizim ifade ettiğimiz damga kavramı; bir sosyal grubun, olduğu gibi ya da asıl şekilden kopmadan değişime uğramış olarak tarihten getirdiği etnografya eserleri ile bazı eşyalarda görülen, bir boyun, oymağın veya idarecinin özel mülkiyet işareti (mührü). Veya bir sosyal grubun etrafındaki nesnelere bir takım çizimlerle anlamlandırdığı sosyal DNA olarak kullanılmıştır.
 - 4 ORKUN Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, (İlk basım, 1941) 1987, s. 134.
 - 5 Bakınız: www.mustafaaksoy.com "Tarihi Kaynaklar" bölümü.
 - 6 *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad, 1969, s. 530.
 - 7 "tamga: *Hakanın ve başkalarının damgası*. tamgalığı: *Hakanlar ibriklerini, kendilerine özger olan sofralarını mühürlerler; bunlarda bir kişiye yetecek kadar yiyecek ve içecek vardır; sonraları, Hakandan başkası kullanmasın diye üzerine damga vurulmuş; böylelikle tamgalığı kelimesi her türlü ibrik ve sofraya için ad olmuştur*".
"tamgalığı: *Hakandan başka kimsenin üzerinde yemek yememesi için damga vurulmaya hazırlanmış sofraya...*" KÂŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-it-Türk* (Haz. B. Atalay), Cilt I, Ankara, (İlk basım, 1939-1941), 1986, s. 424, 527. Aynı eser Cilt IV, sayfa 567'de ise tamga için "damga, hakanın ve başkalarının damgası" ifadesi kullanılmıştır.
 - 8 *Vezirlik angar bérdi tamğa ayağ tuğı kövrügi birle bérdi kuyağ*. (Ona vezirlik, unvan ve mühür ile tuğ, davul ve zırh verildi.)
Ayağ bérdi tamğa at üstem kedüt ağırladı aşru tükel

- boldı kut.* (Ona unvan, mühür, at, koşum ve hil'at verdi; çok itibar gösterdi; o ikbalin son derecesine vasıl oldu.) *Atım ersig erse bolur ok yaçı köni erse kılki bolur tamğacı.* (İyi nişancı ve cesur ise, o okçu ve yaycı olur; doğru tabiatlı ise, mühürdar olur.)
- Yukarıdaki bilgilerin Türkiye Türkçesi Kutadgu Bilig, asılları ise Tutadgu Bilig I Metin'den alınmıştır.
- YUSUF HAS HÂCİB, *Kutadgu Bilig I Metin* (Çev. R. R. Arat), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, (İlk basım, 1947), 1979, s. 86, 135, 293.
- YUSUF HAS HÂCİB, KUTADGU BİLİĞ (ÇEV. R. R. ARAT), TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI, ANKARA, (İLK BASIM, 1947), 1985, S. 121, 193, 408.
- 9 Turfan'da bulunan Uygurca metinlerde *tamya* (Tamya-tamğa); mühür, damga, baskı, iz (*beg tamyası elginde* (Beyin, idarecinin damgası (mührü) kendi elinde.) ve büyüleyici işaret (*ötrü etüz kuzâtgu tamya tutmiş kergäk tamyası* (Bundan sonra bedeni koruyan işaret yapmak gerekir.) manasında kullanılmıştır.
- Kutadgu Bilig'de ise şu örneklerle rastlanır: *vâzirliq arar berdi tamya aıay* (Tamga vererek vezirlik görevine getirdi), *Tamya ur* (damgala, damgalamak, mühürlemek), *keräk... özi bekläsä qoğsa tamya urup* (Onun kendisinin muhafaza etmesi ve mühürlemesi/damgalaması gerekir), *Tamyaçi* (tamğacı, tamgayı muhafaza eden kimse), *köni bolsa gılgı bolur tamyaçi* (Eğer o hakkaniyetli olursa, tamganın da muhafızı olacaktır.)
- Ayrıca damga; *nişan* (nişan), *tamya* (tamga) şeklinde de geçmektedir.
- Kâşgarlı Mahmud'dan da şu örnekleri verebiliriz: *Tamyala* (tamğala, mühür basmak), *ol bitig tamyaladı* (O, mektubu/yazıyı mühürledi/tamgaladı.)
- Kültegin Kitabesi'nde ise şu ifade buna örnektir: *türgäş qayanda mağaraç tamyaçi oyuz bilgä tamyaçi ketli* (Türgiş kağanından Makraç ve Oğuz Bilge tamgalarını muhafaza eden kimse geldi.), (*Drevnetyurkskiy Slovar*, s. 530.)
- 10 *Kamenniy Vek Kazahstanai Sopredelnih Territoriy*, s. 497.
- 11 Altın Orda Hanlarının halka gönderdikleri fermanlar.
- 12 KAMALOV İlyas, *Altın Orda ve Rusya*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2009, s. 164-165.
- 13 KAMALOV İlyas, a. g. e., s. 286.
- 14 MANZ B Forbes, *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatih* (Çev. Z. Bilgin), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 230.
- 15 TOPRAKLI Recep; VURAL Hanifi; KARAATLI Recep, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 260.
- 16 TAVKUL Ufuk, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 375.
- 17 TAVKUL Ufuk, a. g. e., s. 375.
- 18 ÖNER Mustafa, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 263.
- 19 *Boşlaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskva, 1976, s. 249.
- 20 *Kamenniy Vek Kazahstanai Sopredelnih Territoriy*, Türkistan, 1998, s. 497.
- 21 Mülayim Selçuk, *Bilim Olarak Sanat Tarihi-Akılın İzleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s. 72-73.
- 22 ACHARD Pierre, *Dilsel Toplumbilim* (Çev. D. Kırımsoy), İletişim Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 8.
- 23 Karaağaç Günay, *Dil Tarih ve İnsan*, İstanbul, Kitapevi Yayınları, 2008, s. VII, 9.
- 24 Achard Pierre, a. g. e., s. 17.
- 25 Karaağaç Günay, a. g. e., s. VII, 7.
- 26 Achard Pierre, a. g. e., s. 23.
- 27 PERROT Jean, *Dilbilim* (Çev. I. Ergüden), Dost Yayınları, Ankara, 2006, s. 43-44.
- 28 Achard Pierre, a. g. e., s. 107-108.
- 29 SAUSSURE Ferdinand de, *Genel Dil Bilim Dersleri* [Haz. C. Balley - A. Sechehaye - A. Riedlinger], (Çev. B. Vardar), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s. 23, 245-246.
- 30 SAUSSURE Ferdinand de, a. g. e., s. 245.
- 31 SAUSSURE Ferdinand de, a. g. e., s. 246.
- 32 SAUSSURE Ferdinand de, a. g. e., s. 252.
- 33 Tacar Pulat, *Kültürel Haklar Dünyadaki Uygulamalar ve Türkiye İçin Bir Model Önerisi*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996, s. 70-71.
- 34 Bilindiği gibi 17-18. yüzyılda Fransızca ve İtalyanca aynı, yani tek dildi.
- 35 Achard Pierre, a. g. e., s. 9.
- 36 Mills C Wright, a. g. e., s. 23.
- 37 BURKE Peter, *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları* (Çev. Z. Yelçe), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 9.
- 38 ELIADE Mircea, *İmgeler Simgeler* (Çev. M. A. Kılıçbay), İmge Kitapevi, Ankara, 1982, s. 20.
- 39 BURKE Peter, a. g. e., s. 13.
- 40 CORBALLIS Michael C., *İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişimi* (Çev. A. Görey), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 12.
- 41 Arat Nejla, *Ernst Cassirer ve S. K. Langer'de Sembolik Form Olarak Sanat*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Yayınları, 1977, s. 60.
- 42 Mülayim Selçuk, *Araştırmacıya Notlar Sanat Tarihi Metninin Oluşumu*, Numune Matbaacılık, İstanbul, 2008, s. 60.
- 43 Mülayim Selçuk, s. 135.
- 44 Karaağaç Günay, a. g. e., s. VII, 16.
- 45 GÜLENSOY Tuncer, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1989.
- GÖRGÜNAY Neriman, *Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyası'ndan Ortak Motifler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995.
- GÖRGÜNAY Neriman, *Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarındaki İzleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- ERBEK Mine, *Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002
- ERBEK Güran, *Anadolu Motifleri Sergisi Sergi Kataloğu*, İzmir Alman Kültür Merkezi, İzmir 1986.
- DURUL Yusuf, *Türk Kilim Motifleri*, Ankara, 1987.
- 46 Mülayim Selçuk, a. g. e., s. 133.
- 47 Burke Peter, a. g. e., s. 52.
- 48 Burke Peter, a. g. e., s. 89.
- 49 CORBALLIS Michael C., a. g. e., s. 25.
- 50 Songar Ayhan, *Dil ve Düşünce*, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Psikiyatri Kliniği Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 11.
- 51 CORBALLIS Michael C., a. g. e., s. 122.
- 52 MÜLAYİM, Selçuk, "Tanımsız Figürlerin İkonografisi", *Türk Soylu Halkların Hali, Kilim ve Sicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri* (27-31 Mayıs 1996, Kayseri), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 222.
- 53 POLOMA Margaret M, *Çağdaş Sosyoloji Kurumları* (Çev. H. Erbaş), Gündoğan Yayınları, Ankara, 1993, s. 228.
- 54 Bir tek Türk damgasında bakış açısına göre farklı farklı damgalar görülmektedir. Bunu en iyi tespit etmenin yolu, damgaları oluşturan renk ile içindeki ve dışındaki renkleri ayrı ayrı, birde damganın bütününe bakmaktır. Bu farklılığa bazı çalışmalarda algı yapılması denmektedir. Oysa Türk damgalarının özelliğinden kaynaklanan bu durum ile algı yapılması çok farklı iki konudur.